

Короткий Т. Р., НУ «ОЮА»

СИСТЕМНО-СТРУКТУРНИЙ ПІДХІД ДО ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ ЯВИЩ У ГАЛУЗІ ОХОРОНИ МОРСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА

В статті розглядаються зміст та основні характеристики системно-структурного підходу до вивчення міжнародного права та його можливості в дослідженні міжнародно-правових явищ у галузі охорони морського середовища.

Загально визнано, що міжнародне право є таким явищем, яке досить складне для пізнання. Цьому є як об'єктивні, так і суб'єктивні причини. До об'єктивних причин такого стану речей слід віднести відсутність явно вираженої системи, неповне кодифікування, участь в нормотворчості не завжди зв'язаних між собою суб'єктів, відсутність однакового правозастосування, єдиної судової системи. В суб'єктивній площині знаходяться в першу чергу такі чинники, як формування світогляду учених-міжнародників під впливом особливостей внутрішньодержавного права, а також зайва заідеологізованість.

До них також слід віднести й невисокий рівень розробленості методологічних принципів і підходів до пізнання міжнародно-правових явищ, особливо у вітчизняній науці міжнародного права. Результатом є однобічний, як правило, позитивістський підхід до міжнародного права, вивчення його в прикладному аспекті. Тому розробка методології пізнання як міжнародно-правової системи в цілому, так і її окремих компонентів і сфер (в нашому випадку – міжнародного права охорони морського середовища) представляється актуальною та важливою проблемою для сучасної вітчизняної науки міжнародного права. На цю проблему звертав увагу і О. О. Мережка, вказуючи, що розуміння метода, як регулятора міжнародних відносин, достатньо розроблено у вітчизняній літературі на відміну від метода, як засобу наукового пізнання міжнародно-правової дійсності [1].

Наукова розробка гносеологічної проблематики міжнародного права, на нашу думку, виступає також й критерієм об'єктивності наукового дослідження і забезпечує досягнення отримання істинного знання про міжнародно-правові явища.

У вітчизняній науці міжнародного права, на жаль, не приділялося належної уваги методології досліджень. У роботах по теорії між-

народного права Г. І. Тункіна [2], С. В. Черніченко [3], які стали класичними, власне питанням методології приділяється незначна увага. Безпосередньо питання методології наукових досліджень в області міжнародного права розглядалися Г. І. Тункіним [4], А. І. Дмитрієвим [5], О. О. Мережко [6] (в загальнотеоретичному аспекті), О. В. Задорожним (в прикладному [7]).

Більше того, як правило, у теорії міжнародного права недостатньо використовуються і розробки загальної теорії права, включаючи гносеологічний апарат сучасної юриспруденції. І це не дивно, адже, як писав професор Мартен Боос з університету в Утрехті, «фахівці з міжнародного права рідко є фахівцями в галузі теорії права, так само як і фахівці в галузі теорії права рідко є фахівцями з міжнародного права» [8]. Дану тезу підтверджує С. В. Черніченко, який вказує, що «особливу увагу слід звернути на зв'язок теорії міжнародного права із загальною теорією держави і права, який на практиці, на жаль, нерідко випадає з поля зору юристів-міжнародників» [9]. Причини цього як суб'єктивні, так і об'єктивні. Не вдаючись в їх аналіз, слід відмітити, що міжнародне право як наука традиційно відокремлено від класичного правознавства і праці з теорії та філософії міжнародного права не вміщуються в традиційні рамки теорії держави і права та філософії права. У ряді випадків це виправдано, оскільки механізм функціонування міжнародного права є досить специфічним, однак загальні категорії, закономірності та принципи не можуть розрізнятися і мати відмінний зміст у рамках теорії права і теорії міжнародного права. Необхідно говорити про Право як соціальний феномен, що складається з двох самостійних, але взаємозв'язаних правових систем – права внутрідержавного і права міжнародного [10]. А якщо так, то й теорія має бути єдиною – теорія права. На необхідність зв'язку теорії міжнародного права із загальною теорією держави і права акцентує увагу відомий учений-міжнародник С. В. Черніченко: «Вирішення низки питань, пов'язаних, наприклад, з характеристикою міжнародно-правового примусу, відповідальності, незастосування сили, повинно ґрунтуватися на загальнотеоретичній базі. Найбільш важливе значення така база має для розробки міжнародно-правової аргументації» [11].

Метою даної статті є розгляд основних рис одного з найбільш розповсюджених у міжнародно-правовій науці методологічного підходу – системно-структурного, під кутом зору оцінки можливостей його застосування у дослідження міжнародно-правових процесів та явищ у галузі охорони морського середовища.

На важливість системно-структурного підходу у дослідженні міжнародно-правових явищ звертає увагу професор С. В. Черніченко:

«У вітчизняній міжнародно-правовій доктрині системний підхід набуває все більшого поширення» [12]. По-перше, це обумовлено, з одного боку, тим, що міжнародне право є частиною міжнародних відносин, цілісність якої дозволяє розглядати сучасні міжнародні відносини як певну систему, виокремлюючи з неї ту чи іншу підсистему [13]. По-друге, спільним атрибутом, що властивий як правовій системі, так і системі права, є системність. Як зазначає Н. А. Ушаков, «залишається, однак, виявити ті конкретні відношення і зв'язки між міжнародно-правовими нормами, які об'єднують їх у цілісну, відносно автономну правову систему. На жаль, питання про системоутворюючі відношення і зв'язки між нормами міжнародного права у вітчизняній теорії міжнародного права практично не розроблено» [14]. Ми не можемо не погодитися з ученим у питанні значимості аналізу цих явищ з точки зору теорії систем для розуміння сутності й функціонування міжнародної правової системи і системи міжнародного права, однак хотілося б зробити невелике уточнення до наведеної цитати. Скоріше має йтися не про «автономну правову систему», а про «автономну систему права», оскільки саме останнє утворення носить виключно нормативну природу.

По-третє, міжнародне право є складною, автономною і багатокомпонентною системою. Горизонтальні та вертикальні зв'язки між компонентами цієї системи передбачають використання системно-структурного аналізу, відокремлюючи самостійні інститути, аналізуючи їх, встановлюючи особливості їх структури та змісту. Таким компонентом на наш погляд, може бути міжнародно-правовий механізм охорони морського середовища. Прикладом використання системного підходу у міжнародному морському праві є праці Є. Передерієва [15].

По-четверте, важливе значення має розгляд міжнародно-правової системи в динаміці, в процесі розвитку і реалізації. Як зазначає професор С. В. Черніченко, на міжнародне право «слід дивитися як на функціонуючу систему, насамперед систему норм в процесі їхнього застосування» [16].

Виявлення особливостей, сутності міжнародного права як системи права є умовою для подальшого поглибленого вивчення суті міжнародного права, його упорядження і внутрішньої організації його елементів і компонентів. З'ясування характеристик міжнародного права як правової системи – це визначення його соціального характеру, його ролі, можливостей у сучасному міжнародному співробітництві. Як справедливо відзначає Т. Н. Нешатаєва, «широке розуміння правової системи, що не зводить її до юридичних норм, цілком виправдано

внаслідок того, що воно дозволяє уникнути вузького, нормативістського підходу при дослідженні правових явищ, побачити зв'язок права із соціальними структурами суспільства, зрозуміти механізм їх взаємодії та взаємовпливу» [17].

Без знання компонентів правової системи міжнародного права неможливо якісне підвищення ефективності його функціонування, зміна взаємодії із спорідненими компонентами міжнародної системи. Значення вивчення міжнародної правової системи полягає в тому, що вона, на відміну від інших правових понять і явищ, спрямована за межі безпосередньо міжнародного права. Такий погляд обумовлює вивчення її в «низці» та взаємодії із «зовнішнім» середовищем (тобто з факторами, що визначають її розвиток і функціонування [18], такими як міжнародні відносини, міжнародна мораль, міжнародна правосвідомість). Важливою проблемою є чітке визначення змісту понять «правова система» та «система права» щодо міжнародного права, їх структури, порядку взаємодії між окремими компонентами і, нарешті, відмінності національно-правових систем від міжнародної правової системи [19], та взаємодія між ними. Професор А. М. Васильєв зазначає, що «правова система» не відмінє інші юридичні терміни, не є їх синонімом, а «несе самостійне наукове навантаження, позначаючи поняття, синтезуючі на новому рівні наші погляди про всі правові структури життя» [20]. Правова система визначається як наукова категорія, що дає багатомірне відбиття правової дійсності конкретної держави на її ідеологічному, нормативному, інституціональному і соціологічному рівнях [21].

Співвідносячи поняття «правова система» і «система права», продуктивніше враховувати, що це різні поняття, перше з яких відбиває багатокомпонентність права як соціального явища, його цілісний характер, наявність у його структурі різноманітних компонентів, що забезпечують його функціонування. Система права характеризує нормативну структуру права, системні зв'язки між його нормами, визначення побудови, субординацію і зв'язки між ними, об'єднання їх у комплекси. У зв'язку з викладеним ми не згодні з думкою С. Г. Восканова про те, що «правова система» більш цілісне утворення порівняно з поняттям «система права» [22]. Цілісність, як якість, іманентно притаманна і системі права, і правовій системі. Рівень організації їх дійсно різний, і, без сумніву, система права входить як самостійний компонент у деякі, на нашу думку тільки в диференційовані, правові системи. Щодо міжнародного права допустимо застосування понять «правова система» і «система права», однак зовсім у різному значенні. Тобто міжнародне право є і правовою системою, і системою права одночасно.

І правова система, і система права є системами. Але при цьому вони складаються з різноманітних елементів. Як і будь-яким іншим системам, юридичним системам притаманні єдині властивості. За визначенням В. М. Садовського: «Між елементами великої кількості, що утворює систему, встановлюються певні відношення і зв'язки. Завдяки їм набір елементів обертається на ціле, де кожний елемент стає врешті решт зв'язаним зі всіма елементами і його властивості не можуть бути зрозумілими без урахування цього зв'язку. У свою чергу, властивості системи стають не просто сумою властивостей окремих елементів, що її складають, а визначаються наявністю і специфікою зв'язку і відношень між елементами, тобто конститууються як інтегральні властивості системи як цілого. Наявність зв'язків і відношень між елементами системи і породжені ними інтегративні, цілісні властивості системи забезпечують відносно самостійне, відокремлене існування, функціонування (а в деяких випадках і розвиток) системи» [23].

У системі права діють зв'язки чотирьох рівнів: 1) між елементами норми права; 2) між нормами, об'єднаними в правові інститути; 3) між інститутами відповідної галузі права; 4) між окремими галузями права [24].

Стосовно системи міжнародного права це означає професор Н. А. Ушаков, який виділяє такі основні умови системності міжнародно-правових норм: а) наявність норм загального міжнародного права, які регулюють взаємовідносини між всіма його суб'єктами і яким у своїй основі повинні відповідати норми локальні й індивідуальні; б) наявність у числі норм загального міжнародного права його основних принципів, що мають характер *jus cogens*, тобто загальнообов'язкового права; їм повинні відповідати як решта норм загального міжнародного права, так і локальні й індивідуальні; в) наявність у міжнародному (а також у внутрідержавному) праві безпосередньо в ньому закріплених правил, частіше ж правил-постулатів, що припускаються, які стосуються взаємовідношень і взаємозв'язку між нормами: вимоги несуперечності міжнародно-правових норм імперативним нормам загального міжнародного права, зокрема основним принципам міжнародного права; правила про умови дійсності норм, тобто про умови набрання ними чинності; про неретроспективність норм, за винятком спеціальної угоди про надання їм зворотної сили; про зміну чинної норми або її скасування наступною нормою аналогічного змісту; про переважну силу спеціальної норми щодо норми загальної, тобто такої, що встановлює загальне правило [25].

Фактично йдеться про взаємозв'язки між елементами в рамках системи міжнародного права. У правовій системі взаємодіють зовсім інші компоненти, і характер зв'язків між ними інший.

Особливо актуальним є використання системного підходу в умовах формування глобального права, що припускає взаємодію компонентів різних видів правових систем як єдиного цілого, як єдиної глобальної правової системи. На нашу думку, однією із сфер правового регулювання, в рамках яких найбільш яскраво проявляються характеристики глобального права, є морське право в частині забезпечення безпеки мореплавства і охорони морського середовища.

На думку професора Г. І. Муромцева, правова система включає в себе такі різнорідні елементи: 1) доктринально-філософський, або ідеологічний (праворозуміння, поняття і категорії права і т. д.); 2) нормативний, тобто сукупність чинних у суспільстві правових норм; 3) інституційний, тобто юридичні установи – правотворчі та правозастосовні; та 4) соціологічний, тобто правовідносини, застосування права, юридична практика [26]. При взаємодії правової системи із «зовнішнім середовищем» одні її елементи виконують динамічну функцію, інші – статичну функцію. Перші з них включають правотворчість, застосування права, правовідносини і т. д., другі – доктрину, інститути і норми права, структуровані як по «горизонталі» (система права), так і по «вертикалі» (система джерел права) [27]. А. М. Талалаєв виділяє три правових явищі, що визначають правову систему: об'єктивне право як сукупність юридичних норм, юридична практика і правова ідеологія [28].

Л. Фридмен у правовій системі виділяє такі компоненти: державні інститути (органи), чинні правила і норми, зразки поведінки, що включають поряд із законом велику кількість конкретних рішень і дій, нарешті, правова культура як ставлення людей до права, їхні переконання, цінності, ідеали й очікування [29].

Ми не бачимо підстав не використовувати вказані підходи до вивчення елементів міжнародно-правової системи, до проведення відмінностей між міжнародно-правовою системою і системою міжнародного права. У такому разі елементами міжнародного права як системи права є міжнародно-правові норми, правові інститути, комплекси інститутів, підгалузі, галузі міжнародного права, що перебувають у певній взаємодії один з одним. До компонентів міжнародно-правової системи слід віднести: нормативний (система права); ідеологічний (міжнародно-правові доктрини, міжнародна правосвідомість, міжнародно-правова культура); інституційний (насамперед, міжнародні організації та конференції); імплементаційний (міжнародна законність, способи реалізації норм міжнародного права, міжнародні правовідносини).

Аналогічний підхід можна використати при аналізі галузей чи підгалузей міжнародного права, у свою чергу, маючими системний характер. Тому, відокремлюючи як підсистему міжнародно-правової

системи міжнародно-правовий механізм охорони морського середовища, ми відокремлюємо його компоненти – нормативний, ідеологічний, інституційний; імплементаційний. Водночас, у системі міжнародного права доцільно відокремити самостійний елемент – на нашу думку у ранзі підгалузі, і дослідити його внутрішню структуру (принципи, норми, інститути) і зв'язки з іншими елементами системи міжнародного права.

Важливим є розгляд міжнародно-правового механізму охорони морського середовища як окремої системи, що включає, з одного боку, окремі компоненти, пов'язані між собою горизонтальними, внутрішньо-системними зв'язками і відносинами в рамках цієї системи [30], і в той же час є частинами відповідних компонентів міжнародно-правової системи, між якими утворюються вертикальні зв'язки. Такий підхід дозволяє досліджувати на конкретно-галузевому рівні, «мікрорівні» функціонування та взаємозв'язок традиційних компонентів міжнародно-правової системи в рамках окремого комплексного інституту, не обмежуючись виключно одним компонентом (як правило нормативним). Даний підхід ми використовуємо, виокремлюючи в рамках міжнародно-правового механізму охорони морського середовища чотири компоненти – нормативний, інституційний, імплементаційний та ідеологічний. На нашу думку, тільки такий підхід дозволяє оцінити ефективність і комплексність міжнародно-правової охорони морського середовища і виявити найбільш слабкі ланки правового регулювання, що обмежують можливість підвищення її ефективності. Таким компонентом, на наш погляд, найчастіше являється міжнародна правосвідомість, дослідження якої стосовно до конкретних сфер міжнародно-правового регулювання практично не проводиться.

Спираючись за аналогією на постулат структурного реалізму К. Уолтца про розгляд міжнародних відносин з точки зору цілісності міжнародної системи, складовою якої є держави, ми вважаємо за необхідне висунути тезу про цілісність міжнародно-правової системи з її багатокомпонентною структурою, яка складається з підсистем (що відповідають галузевому розшаруванню міжнародного права), що включають властиві усій міжнародно-правовій системі компоненти, між якими виникають горизонтальні та вертикальні взаємодії, які мають, однак, іншу природу та характер, ніж аналогічні процеси у внутрішньодержавній правовій системі.

У зв'язку з необхідністю дослідження різних компонентів міжнародно-правового механізму охорони морського середовища виникає необхідність використання в межах системно-структурного підходу різних методів – порівняльно-правового, догматичного при

дослідженні нормативного компонента; соціологічного відносно ідеологічної компоненти. Розгляд особливостей їх використання представляє предмет для подальших досліджень.

Бібліографічний список

1. Мережко А. А. Введение в философию международного права: Гносеология международного права / А. А. Мережко. – К. : Юстиниан, 2002. – С. 15.
2. Тункин Г. И. Теория международного права / Г. И. Тункин; под общ. ред. проф. Л. Н. Шестакова. – М. : Издательство «Зерцало», 2000. – 416 с.
3. Черниченко С. В. Теория международного права: в 2 т. / С. В. Черниченко. – М. : Издательство «НИМП», 1999. – Т. 1: Современные теоретические проблемы. – 336 с.; Т. 2: Старые и новые теоретические проблемы. – 531 с.
4. Тункин Г. И. Системный подход в науке международного права / Г. И. Тункин // Демократия и право развитого человеческого общества. – М., 1975; Тункин Г. И. Позитивизм в буржуазной науке международного права / Г. И. Тункин // Советское государство и право. – 1984. – № 2. (в соавторстве); Тункин Г. И. О необходимости науки о межгосударственной системе / Г. И. Тункин // Вопросы философии. – 1987. – № 1.
5. Дмитрієв А. І. Методологія періодизації історії міжнародного права / А. І. Дмитрієв // Часопис Київського університету права. – 2005. – № 4. – С. 195-201.
6. Мережко А. А. Введение в философию международного права: Гносеология международного права / А. А. Мережко. – К. : Юстиниан, 2002. – 192 с.; Мережко А. А. Диалектика права / А. А. Мережко // Проблемы философии права : Міжнародний часопис. – 2004. – Т. 2. – С. 177-180; Мережко А. А. Юридическая герменевтика и методология права / А. А. Мережко // Проблемы философии права : Міжнародний часопис. – 2003. – Т. 1. – С. 159-162; Мережко А. А. Проблема свободы воли в философии права (анализ концепций детерминизма в контексте поиска смысла права) / А. А. Мережко // Проблемы философии права : Міжнародний часопис. – 2008-2009. – Т. 6-7. – С. 60-62.
7. Задорожный А. В. Международно-правовые проблемы украинороссийских отношений. Попытка научного анализа 20-летнего опыта. Научный доклад / А. В. Задорожный. – К., 2011. – С. 4-12.
8. Черкес М. Ю. Міжнародне право : підручн. / М. Ю. Черкес. – 5-е вид., випр. і доп. – К. : Знання, 2006. – С. 23.
9. Черниченко С. В. Теория международного права: в 2 т. / С. В. Черниченко. – М. : Издательство «НИМП», 1999. – Т. 1: Современные теоретические проблемы. – С. 9.

10. Ушаков Н. А. Международное право : учебн. / Н. А. Ушаков. – М. : Юристъ, 2000. – С. 9-10.
11. Черниченко С. В. Теория международного права: в 2 т. / С. В. Черниченко. – М. : Издательство «НИМП», 1999. – Т. 1: Современные теоретические проблемы. – С. 9-10.
12. Черниченко С. В. Теория международного права: в 2 т. / С. В. Черниченко. – М. : Издательство «НИМП», 1999. – Т. 1: Современные теоретические проблемы. – С. 9. – Т. 1: Современные теоретические проблемы. – М. : Издательство «НИМП», 1999 – С. 9.
13. Черниченко С. В. Теория международного права: в 2 т. / С. В. Черниченко. – М. : Издательство «НИМП», 1999. – Т. 1: Современные теоретические проблемы. – С. 9.
14. Ушаков Н. А. Международное право : учебн. / Н. А. Ушаков. – М. : Юристъ, 2000. – С. 30.
15. Передерієв Є. Система права як фундаментальна категорія структурних понятійних рядів міжнародних морських правовідносин / Є. Передерієв // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 3. – С. 13-15; Передерієв, Є. Вплив глобальної юридичної системи на міжнародні морські правовідносини / Є. Передерієв // Право України. – 2007. – № 3. – С. 143 – 146.
16. Черниченко С. В. Теория международного права: в 2 т. / С. В. Черниченко. – М. : Издательство «НИМП», 1999. – Т. 1: Современные теоретические проблемы. – С. 11.
17. Нешатаева Т. Н. К вопросу о правовых системах, регулирующих международные отношения / Т. Н. Нешатаева // Рос. ежегод. междунар. права. 1993-94. – С. 49.
18. Проблемы общей теории международного права и государства : учебн. для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Издат. группа НОРМА-ИНФРА М, 1999. – С. 281.
19. Короткий Т. Р. Співвідношення понять «правова система» та «система права» щодо міжнародного права / Т. Р. Короткий // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. – Одеса: Юрид. літ., 2007. – Вип. 36. – С. 479-487.
20. Васильев А. М. О системах советского и международного права / А. М. Васильев // Сов. гос. и право. – 1985. – № 1. – С. 23.
21. Проблемы общей теории международного права и государства : учебн. для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Издат. группа НОРМА-ИНФРА М, 1999. – С. 282.
22. Восканов С. Г. Процесс и способы согласования норм внутригосударственного права с нормами международного права [Электронный ресурс] / С. Г. Восканов. – Режим доступа : <http://www.yurclub.ru/docs/pravo/0403/4.html>
23. Садовский В. М. Основания общей теории систем / В. М. Садовский. – М., 1974. – С. 83-84.

24. Общая теория права / Ю. А. Дмитриев, И. Ф. Казьмин, В. В. Лазарев и др. ; под общ. ред. А. С. Пиголкина. – С. 180.
25. Ушаков Н. А. Международное право : учебн. / Н. А. Ушаков. – М. : Юристъ, 2000. – С. 31.
26. Проблемы общей теории права и государства / под ред. В. С. Нерсесянца. – М., 1999. – С. 281.
27. Проблемы общей теории международного права и государства : учебн. для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – С. 281.
28. Талалаев А. Н. Соотношение международного и внутригосударственного права и Конституция РФ / А. Н. Талалаев // Моск. журн. междунар. права. – 1994. – № 4 – С. 4.
29. Тихомиров Ю. А. Право: национальное, международное, сравнительное / Ю. А. Тихомиров // Гос. и право. – 1999. – № 8. – С. 7.
30. Короткий Т. Р. Міжнародне право охорони морського середовища як підгалузь міжнародного права навколишнього середовища / Т. Р. Короткий // Держава і право: зб. наук. пр. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. – Вип. 54. – С. 534-542.

В статье рассматриваются содержание и основные характеристики системно-структурного подхода к изучению международного права и его возможности в исследовании международно-правовых явлений в сфере охраны морской среды.

In the article maintenance and basic descriptions of the system-structural approach to study of international law and its possibility in research of the international legal phenomena in the field of protection of marine environment are examined.

Стаття надійшла до редколегії 10.12.2012

УДК 341.228/229

Каткова Т. Г., ХЕПУ

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИДІЛЕННЯ ПРАВА ЗАГАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ ЛЮДСТВА В ОКРЕМУ ГАЛУЗЬ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Стаття присвячена розгляду теоретичних основ виділення права загальної спадщини людства в окрему галузь міжнародного права. Автор характеризує етапи становлення і розвитку права загальної спадщини людства, а також аналізує структурні елементи, необхідні для виділення цього права в окрему галузь.